

**KESIMNING VALENTLIK XUSUSIYATI VA TO'LDIRUVCHINI
TALAB ETISH DARAJASI. FE'L-KESIM VA TO'LDIRUVCHI
O'RTASIDAGI SINTAKTIK BOG'LANISHLAR**

Otanazarova Gulnur Jamol qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili sintaksisida kesimning valentlik xususiyati, to'ldiruvchini talab etish darajasi hamda fe'l-kesim va to'ldiruvchi o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlar masalasi ko'rib chiqiladi. Valentlik nazariyasi asosida fe'llarning bir valentli, ikki valentli va ko'p valentli turlari tahlil qilinadi. To'ldiruvchining majburiy va ixtiyoriy turlari, ularning kesim bilan sintaktik munosabati, kelishik boshqaruvi hamda semantik-sintaktik uyushish hodisasi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: valentlik, kesim, to'ldiruvchi, boshqaruv, sintaktik bog'lanish, majburiy aktant.

Kirish

Valentlik nazariyasi tilshunoslikka fransuz olimi Lucien Tesnière tomonidan kiritilgan bo'lib, u fe'lni gapning markaziy elementi sifatida talqin etgan va uning boshqa bo'laklarga bo'lgan "tortish kuchi"ni valentlik deb atagan. Shu nuqtayi nazardan, valentlik — bu fe'lning o'ziga boshqa so'zlarni, xususan to'ldiruvchilarni jalb qilish qobiliyatidir.

O'zbek tilshunosligida valentlik muammosi nisbatan kech — XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab — o'rganila boshlangan. A. Gulyamov, N. Mahmudov, H. Ne'matov va R. Rasulov kabi olimlar o'zbek fe'llarining valentlik imkoniyatlarini tahlil qilishga harakat qilganlar. Biroq bu soha hali ham yetarli darajada tadqiq etilmagan va ko'plab munozarali masalalar hal etilmay qolmoqda.

Adabiyotlar Tahlili

Valentlik nazariyasining asosini L. Tesnière (1959) "Éléments de syntaxe structural" asarida yaratgan. Olim fe'lni drama sahifasidagi rejissyor bilan qiyoslagan: fe'l rollarni belgilaydi, aktantlar (ishtirokchilar) esa o'sha rollarni ijro etadi. Uning modelida aktantlar — to'ldiruvchilar, sironstantlar esa hol vazifasidagi ixtiyoriy elementlardir.

W. Admoni (1966) va U. Engel (1977) valentlik nazariyasini nemis tili misolida yanada rivojlantirib, majburiy (obligatorisch) va ixtiyoriy (fakultativ) valentlik tushunchalarini kiritganlar. Bu farqlash keyinchalik boshqa tillar, jumladan turkiy tillarda ham qo'llanila boshlagan.

O'zbek tilshunosligida H. Ne'matov va R. Rasulov (1995) "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" asarida valentlik masalasiga to'xtalib, fe'lning

leksik valentligi bilan grammatik valentligini farqlash zarurligini ta'kidlaganlar. Ularning fikricha, leksik valentlik soʻzning maʼnoviy imkoniyatlari bilan, grammatik valentlik esa morfologik-sintaktik boshqaruv bilan bogʻliq.

N. Mahmudov (2013) oʻzbek tili sintaksisi boʻyicha tadqiqotlarida predikativ markaz sifatidagi feʼlning aktant tuzilmasiga eʼtibor qaratib, toʻldiruvchining gap semantikasini shakllantirishdagi rolini alohida yoritgan.

Xorijiy turkologiyada M. Johanson (1998) va L. Johanson (2002) turkiy tillar valentlik tizimini qiyosiy aspektda oʻrganib, ularning umumiy xususiyatlari bilan birga farqli tomonlarini ham koʻrsatganlar.

Tadqiqot Metodologiyasi

Ilmiy maqolamiz uchun quyidagi metodlardan foydalanilgan. Tarkibiy-semantik tahlil — feʼllarni valentlik darajasiga koʻra tasniflash va ularning aktant tuzilmasini oʻrganish. Transformatsion tahlil — toʻldiruvchi tushib qolganda yoki oʻrin almashganda gap maʼnosida sodir boʻladigan oʻzgarishlarni kuzatish. Qiyoslash metodi — majburiy va ixtiyoriy toʻldiruvchilarning gapda farqli xususiyatlarini aniqlash. Distribution tahlil — feʼllarning qaysi kelishikdagi toʻldiruvchilar bilan birikishi mumkinligini aniqlash.

Natijalar Va Muhokama

Valentlik (lot. “valentia” — kuch, quvvat) — feʼlning oʻz atrofiga maʼlum miqdordagi aktantlarni jalb qilish qobiliyati. Valentlik tushunchasi ikki asosiy jihatni qamrab oladi:

Miqdoriy valentlik — feʼlning nechta aktantni talab qilishi. Sifatiy valentlik — feʼlning qanday (qaysi semantik va grammatik turda) aktantlarni talab qilishi.

Aktant — kesim tomonidan talab qilinadigan va u bilan toʻgʻridan-toʻgʻri sintaktik bogʻlangan gap boʻlagi. Sirkonstant esa kesimga ixtiyoriy ravishda qoʻshiladigan, odatda hol vazifasidagi element.

Masalan: “Akbar kitob oʻqidi” gapida — “Akbar” (I aktant, ega) va “kitob” (II aktant, toʻldiruvchi) — valentlik talab qilgan elementlar. “Akbar kitob kecha oʻqidi” gapidagi “kecha” esa sirkonstant — u ixtiyoriy, feʼl uni talab qilmaydi.

Bu feʼllar hech qanday aktant talab qilmaydi. Oʻzbek tilida bu toifa asosan tabiiy hodisalarni bildiruvchi shaxssiz gaplarda uchraydi:

- Tong otdi.
- Yomgʻir yogʻdi.
- Qor yogʻmoqda.

Bu gaplarda feʼl mustaqil ravishda gapni tashkil qila oladi, hech qanday toʻldiruvchi yoki ega talab qilmaydi.

Bu feʼllar faqat bitta aktant — egani talab qiladi. Ular asosan oʻtimsiz

fe'llar bo'lib, to'ldiruvchi talab qilmaydi:

- Bola yugurdi.(faqat ega talab qilinadi)
- Qush uchdi.
- Gul ochildi.
- U uxlayapti.

Bu fe'llar bilan to'ldiruvchi qo'llansa, u ixtiyoriy (sirkonstant) hisoblanadi: "Bola tez yugurdi" — "tez" sirkonstant.

Bu fe'llar ega va bitta to'ldiruvchini talab qiladi. O'timsiz fe'llarning bir qismi va o'timli fe'llarning ko'pchiligi shu guruhga kiradi:

- «Ota o'g'lini ko'rdi» (ega + tushum kelishigidagi to'ldiruvchi)
- «Talaba do'stiga yozdi» (ega + jo'nalish kelishigidagi to'ldiruvchi)
- «U sinfda o'tirdi» (ega + o'rin-payt to'ldiruvchisi)

Bu fe'llar ega va ikki yoki undan ortiq to'ldiruvchini birdan talab qiladi:

- «Muallim talabaga kitob berdi» (ega + jo'nalish + tushum)
- «U do'stiga xatni pochta orqali yubordi» (ega + jo'nalish + tushum)
- «Direktor xodimni vazifadan ozod qildi» (ega + tushum + chiqish)

Ko'p valentli fe'llar (sol-, qo'y-, ayt-, ber-, ol- kabilar) o'zbek tilida nisbatan ko'p uchraydi va ular sintaktik jihatdan murakkab tuzilmalarni hosil qiladi.

Majburiy to'ldiruvchi — fe'lning valentlik tuzilmasi tomonidan talab qilinadigan, uning yo'qligi gapni semantik jihatdan noto'liq yoki noto'g'ri qiladigan to'ldiruvchi.

Masalan, «bermoq» fe'li uch valentlidir: beruvchi (ega) + oluvchi (jo'nalish) + berilayotgan narsa (tushum). Agar bulardan biri tushib qolsa, gap semantik jihatdan tugallanmaydi:

- Akbar do'stiga kitob berdi. ✓ (to'liq)
- Akbar kitob berdi. (kimga? — noaniq, majburiy aktant tushib qolgan)
- Berdi. (juda noaniq, faqat kontekstda tushuniladi)

Majburiy to'ldiruvchi ko'rsatkichlari o'zbek tilida kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanadi: tushum (-ni), jo'nalish (-ga), chiqish (-dan), o'rin-payt (-da).

Ixtiyoriy to'ldiruvchi — fe'l tomonidan talab qilinmaydi, lekin ma'no ifodasini kengaytirish uchun qo'shilishi mumkin. Uning tushib qolishi gap grammatik va semantik to'g'riligiga ta'sir qilmaydi:

- U ish qildi. ✓

- U zavq bilan ish qildi. ✓ (zavq bilan — ixtiyoriy)
- U uyda ish qildi. ✓ (uyda — ixtiyoriy)

Ixtiyoriy to'ldiruvchilar ko'pincha sirkonstantlar bilan chegara hosil qiladi. Asosiy farq shundan iboratki, ixtiyoriy to'ldiruvchi fe'lining leksik ma'nosida ko'zda tutilgan bo'lsa, sirkonstant butunlay tashqaridan qo'shiladi.

O'zbek tilida fe'l-kesim va to'ldiruvchi o'rtasida asosan uchta sintaktik bog'lanish turi kuzatiladi: boshqaruv, moslashuv va bitishuv.

Boshqaruv — fe'l-kesimning to'ldiruvchidan muayyan kelishik shaklini talab qilish hodisasi. Bu o'zbek tilidagi eng keng tarqalgan bog'lanish turi. Boshqaruv ikki xil bo'ladi:

«Zaif (ixtiyoriy) boshqaruv» — fe'l bir necha kelishikdagi to'ldiruvchi bilan birika oladi, kelishik tanlovi esa ma'no o'zgarishiga olib keladi:

- U maktabda o'qidi. (o'rin-payt: qayerda?)
- U maktabga ketdi. (jo'nalish: qayerga?)
- U maktabdan keldi. (chiqish: qayerdan?)

Moslashuv odatda kesim va ega o'rtasida kuzatiladi, lekin ba'zi hollarda to'ldiruvchi ham kesim bilan ma'lum darajada moslikka kiradi. O'zbek tilida bu hodisa cheklangan bo'lib, asosan shaxs-son kategoriyasida namoyon bo'ladi:

- «Men kitob o'qiyman» — kesim (-man) ega bilan moslashadi.

Bitishuv — to'ldiruvchi kesim bilan faqat so'z tartibi va ma'no orqali bog'langan holat. Bu turdagi bog'lanishda kelishik qo'shimchasi yoki boshqa morfologik ko'rsatkich bo'lmaydi. O'zbek tilida bu holat ko'proq noaniq tushum bilan kuzatiladi:

- «U non yedi» («non» — kelishik qo'shimchasiz, bitishuv orqali bog'langan)
- «Bola suv ichdi» («suv» — noaniq tushum, bitishuv)

Noaniq tushum (belgisiz tushum) o'zbek tilining o'ziga xos xususiyati bo'lib, u aniq/noaniq ma'no farqini ifodalaydi: «kitobni o'qidi» (aniq, ma'lum kitob) va «kitob o'qidi» (noaniq, umuman kitob o'qish).

Tranzitivlik (o'timlilik) valentlik nazariyasi bilan bevosita bog'liq. O'timli fe'llar ikki yoki undan ortiq valentli bo'lib, tushum kelishigidagi to'ldiruvchini talab qiladi. O'timsiz fe'llar esa, qoida tariqasida, bir valentli yoki nol valentli.

O'zbek tilida tranzitivlik quyidagi usullar bilan ifodalanadi:

- Morfologik ko'rsatkich orqali — ba'zi fe'llar tranzitivlashtiruvchi qo'shimcha (-tir, -dir, -iz, -qiz) yordamida o'timsizdan o'timliga o'tkaziladi:

- yiqildi (o'timsiz, 1 valentli) → yiqitdi (o'timli, 2 valentli): Bola yiqildi → Aka bolani yiqitdi.

- o'tdi (o'timsiz) → o'tkazdi (o'timli): Vaqt o'tdi → U vaqtni yaxshi o'tkazdi.

«Leksik jihatdan» — ba'zi fe'llar tabiatan o'timli, boshqalari tabiatan o'timsiz:

- O'timli: ko'rmoq, olmoq, bermoq, yozmoq, o'qimoq;

- O'timsiz: kelmoq, ketmoq, yotmoq, turmoq, o'tirmoq.

Fe'l-kesim nafaqat grammatik (kelishik) jihatdan, balki semantik jihatdan ham to'ldiruvchini tanlaydi. Bu hodisa selekciya cheklovlari (selection restrictions) deb ataladi. Ya'ni, fe'l o'zining ma'no tuzilmasi asosida to'ldiruvchida ma'lum semantik belgilarni talab qiladi.

Xulosa

O'rganilgan va tahlil qilingan mavzular orqali maqolamiz uchun quidagicha xulosalar chiqarishimiz mumkin. O'zbek tilida fe'l-kesimning valentlik xususiyati uning leksik-semantik tabiatiga bevosita bog'liq bo'lib, fe'llar nol valentlidan ko'p valentligacha keng diapazonda farqlanadi. To'ldiruvchining majburiy va ixtiyoriy turlari o'rtasidagi farq o'zbek tili sintaksisida gap ma'nosini to'g'ri tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Majburiy to'ldiruvchi tushib qolsa, gap semantik jihatdan noto'liq bo'ladi. Fe'l-kesim va to'ldiruvchi o'rtasidagi asosiy sintaktik bog'lanish turi — boshqaruv (reksiya) bo'lib, u kelishik tizimi orqali ifodalanadi. Belgisiz tushum (bitishuv) esa o'zbek tilining o'ziga xos tipologik xususiyatidir. Tranzitivlik va valentlik o'rtasidagi aloqa morfologik jihatdan -tir/-dir kabi qo'shimchalar orqali ifodalanib, fe'lning valentlik darajasini o'zgartirish imkonini beradi. Semantik-sintaktik uyushish (selekciya cheklovlari) hodisasi o'zbek tilida fe'l-kesim va to'ldiruvchi munosabatida muhim rol o'ynab, metafora va badiiy til hodisalarini tushuntirishda asosiy nazariy vosita bo'lib xizmat qiladi. Valentlik nazariyasini o'zbek tili materialida sistemali o'rganish tilni o'qitish, lug'at tuzish va kompyuter tilshunosligi uchun amaliy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. — Paris: Klincksieck, 1959. — 670 p.
2. Admoni W. *Grundlagen der Grammatiktheorie*. — Heidelberg: Quelle & Meyer, 1971. — 224 s.
3. Engel U. *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. — Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1977. — 307 s.
4. Ne'matov H., Rasulov R. *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 160 b.

5. Mahmudov N. O‘zbek tilida valentlik va aktant tuzilmasi // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2013. — №2. — B. 12–19.
6. Gulyamov A.G. O‘zbek tilida fe‘l valentligi masalalari. — Toshkent: Fan, 1984. — 112 b.
7. Rasulov R. Valentnost’ glagola v uzbekskom yazyke. — Tashkent: Fan, 1989. — 134 s.
8. Johanson L. Structural Factors in Turkic Language Contacts. — London: Routledge, 2002. — 215 p.
9. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘zbekiston, 1992. — 400 b.
10. Xoliqov A. O‘zbek tilida boshqaruv munosabatlari. — Toshkent: Fan, 2005. — 88 b.
11. Saidova M. Fe‘l valentligi va gap semantikasi // Tilshunoslik masalalari. — 2019. — №1. — B. 33–41.
12. Fillmore Ch. The Case for Case // Universals in Linguistic Theory. — New York: Holt, 1968. — P. 1–88.